

VALDIS RŪSIŅŠ

ARHEOLOĢIJAS DATI JUMJA ATTĪSTĪBAS IZPĒTĒ LATVIEŠU MĪTISKAJOS PRIEKŠSTATOS

Zinātniskajā literatūrā Jumja problemātika ir salīdzinoši plaši pētīta. Par Jumja vārda etimoloģiju un semantiku ir izteikušies indoeiropiešu salīdzinošās valodniecības speciālisti, atzīmējot vārda “jumis” seno izcelsmi un piederību pie indoeiropiešu pirmvalodas [9, 17].

Salīdzinošajā indoeiropiešu valodu pētniecībā ir izvirzījušās divas galvenās pieejas vārda “jumis” etimoloģijas interpretācijā. Pirmā saista vārdu “jumis” ar indoeiropiešu saknēm **iēm-*, **yomo-s*, **yomio-s* ar nozīmi “dvīnis”, “pāris” un tādas pašas nozīmes senindiešu *yama-h*. Otrā virziena sekotāji skaidro vārda “jumis” izcelsmi ar indoeiropiešu **ižu-* ar nozīmi “savienojums”, “saistīt” un tālāko saikni ar senindiešu *yuvati*, *yuti-h* ar nozīmi “piesien”, “saistījums”. H. Biezais norāda, ka etimoloģiskā saikne starp Jumja vārdu un senindiešu valodu nav skaidra [3, 54], tomēr, kā uzsver L. Neulande, abas atšķirīgās etimoloģiskās teorijas pētniecībā ir blakus un abas norāda uz neapšaubāmu faktu, ka vārds “jumis” ir kaut kādā veidā saistīts ar indoeiropiešu pirmvalodu [Neuland, 18; 8, 17, 18].

Etimoloģijas teorijas ir ietekmējušas arī atsevišķas Jumja semantikas un mitoloģiskās tipoloģizācijas koncepcijas. Tā V. Ivanovs izvirza domu par vārda “jumis” sākotnējo saistību ar arhaisko dvīņu kultu [15; 16].

Reliģiju pētnieku vidū valda samērā liela vienprātība jautājumā par Jumja mitoloģisko tipoloģizāciju – bez šaubām, Jumis ir pieskaitāms pie auglības dievībām, tāpat Jumi raksturo arī virkne iezīmju, kas ļauj to ierindot līdzīgu mītisko būtņu virknē citās zemkopju tradīcijās. Pētnieki, kas pievērsušies Jumja problemātikai, ir mēģinājuši atsegt šīs mītiskās būtnes vēsturisko attīstību. L. Adamovičs savulaik norādīja, ka personificētais Jumis laika gaitā izveidojies no priekšstata par nepersonificētu dubultvārpu [2, 37] – par šī tēla attīstību (diferenciāciju) tautas reliģiskajos priekšstatos liecinot tas, ka līdzās Jumim vispār pastāv arī atsevišķi Jumji – Rudzu jumis, Miežu jumis, Linu jumis, Auzu jumis [1, 212].

Kaut arī zinātniskajā literatūrā Jumja problemātika ir pētīta salīdzinoši plaši, tomēr šīs teorijas, norādot uz Jumja hipotētisko senumu, nedod atbildes uz jautājumiem par Jumja ģenēzi latviešu mītiskajos priekšstatos: kā un kad zemkopju tradīcijās ir attīstījies Jumja kults. Vai arheoloģiskais materiāls spēj palīdzēt rast atbildes uz šiem jautājumiem? Kādi ir Jumja vēsturiskās attīstības posmi zemnieku ideoloģijā?

Nozīmīgs lūzuma punkts ekonomiskajā attīstībā bija zemkopības izvirzīšanās, tā atstāja dziļu iespaidu arī uz ideoloģiju un reliģiskajiem priekšstatiem. Latvijas teritorijā pirmās zemkopības pazīmes parādās vidējā neolītā. Kreiču apmetnē kādā pavardā ir atrasts mieža grauds, koka kapļi, (Palangā no tā paša laikposma ir atrasti arī vairāki vienkāršas konstrukcijas arklu fragmenti) [11, 35]. Kaut arī pirmajiem mājlopiem un kultūraugiem sākotnēji, iespējams, arī nebija saimnieciskas nozīmes – tie drīzāk varēja būt savācējsaimniecības “ziedu laikus” sasniegušas sabiedrības pārticības simbols [turpat, 46], laika gaitā jaunā saimniekošanas forma kļuva dominējošā.

Līdz ar zemkopības izvirzīšanos cilvēku priekšstatos ienāk grauds – no tā tagad kļūst atkarīga cilvēka izdzīvošana, pārtikšana. Acīmredzot ir iespējams meklēt saikni starp pārinieku motīvu ornamentā, kas parādās 5.–9. gadsimtā [6, 155; 13, 25; 14, 32, 33], un Kļāņģukalnā atrastajiem graudu atveidojumiem mālā (ap 1. g.t. p.m.ē. – 1.–2. gs.) [11, 111], kas nozīmē pāreju no grauda uz simbolisku zīmi. Ar vidējo dzelzs laikmetu (5.–8. gs.) latviešu ornamentikā sāk iezīmēties būtiska tendence, kas arī turpmāk saglabāsies baltu simbolikā un reliģisko priekšstatu sistēmā, – ienāk pārinieku jeb dubultelementu motīvs [13, 25]. G. Zemītis un V. Rozenberga norāda, ka Jumja grafiskais attēlojums ornamentā (slīpais krusts ar noliektiem galiem), kam līdzīgi motīvi Austrumeiropā sastopami jau vēlajā paleolītā, bet vidējā neolītā parādās uz ķemmes-bedrišu keramikas, Latvijas arheoloģiskajā materiālā plašāk parādās 5.–9. gs. rotājumos uz kaula ķemmēm un latgaļu bronzas aprocēm ar vidusšķautni. Vēlajā dzelzs laikmetā un viduslaikos 14.–15. gs. jumja zīme vērojama arī kuršu lentveida aproču un apģērbu bronzas rotājumā. Tekstilijās tas saglabājās visu 18. un 19. gadsimtu. Jumja zīme visbiežāk sastopama jostu rakstos – Krustpils, Lielvārdes, Latgales, Augšzemes un Kurzemes jostās un prievītēs, Austrumlatvijas un Zemgales villaiņu celu apaudos, kā arī Dienvidkurzemes, Kuldīgas, Augšzemes novadu kreklu un villaiņu, Lielvārdes sievu cepuru izšuvumos [14, 32, 33].

Domājams, ka šajā brīdī zemkopju reliģiskajos priekšstatos ienāk jumis gan kā ģeneratīvā pāra, gan kā divkāršas – proti, pastiprinātas – auglības simbols.

Turklāt jumja auglības simbolika varēja attiekties gan uz lauku, gan cilvēku auglību.

Tātad mums ir iespējams fiksēt jumja kā nepersonificēta auglības simbola ienākšanu reliģisko priekšstatu sistēmā tikai ar 1. g.t. sākumu. Tas ir nozīmīgs laiks arī Latvijā dzīvojošo cilšu sabiedriskajā attīstībā – pagātnē aiziet ģints sabiedrības posms un veidojas jaunas sociālās attiecības. Salīdzinoši vēlāk attīstījās priekšstati par jumi kā divdzimumu fenomenu, kas ir viena no būtiskākajām līnijām Jumja rituālu simbolikā un atribūtikā.

Arheoloģiskajā materiālā mēs varam novērot, kā priekšstati par divu dzimumu vienotību attīstās senajās rotaslietās – piekariņu valkāšanas tradīcijās. 9.–11. gadsimtā raksturīga bagāta vai dižciltīga latgaļa rota bija piekariņi – putniņi (pīlītes) [17, 38], bet ūdensputna simbolika ir saistīta ar sievišķo dzimumu. Lībiešu apbedījumos vērojama cita aina: no 11. gs. dažu sieviešu apbedījumos sastopam šī dzimuma pretmetu: piekariņu – zirdziņu; no 12. gs. beigām līdz pat 14. gs. izplatīti ir divgalvaini zirdziņi; 13.–14. gadsimta rotās brīžam ir grūti pateikt, kāds dzīvnieks ticis attēlots, bet ir palicis svarīgākais – divi kopā saauguši tēli [4, 67; 12, 242–253]. Tā kā šie piekariņi ir atrasti tikai dažos kapos, tad gribas izteikt domu, ka, iespējams, šīs personas bijušas saistītas ar auglības rituāla veikšanu. Līdztekus tam varēja formēties priekšstats par mītisko divdzimumu Jumi, kas jau dominē 12.–14. gadsimtā kā vienots tēls, aizsākot lēnu virzību uz dainās personificēto dievību Jumi, kas tā arī neguva līdz galam izvērstu risinājumu. Liekas, ka šajā brīdī noticis zināms lūzums agrāro priekšstatu sistēmā un sākusies Jumja antropomorfizācija, ko pārtrauca reformācija, tāpēc Jumja antropomorvais tēls nav skaidri izteikts un pabeigts.

Ir redzams, ka Jumis nav līdz galam noformējies kā vienota druvu auglības dievība. Līdzās personificētajai dievībai joprojām pastāv reliģiskie priekšstati par nepersonisku un/ vai neantropomorfu jumi ar ļoti daudzslāņainu simboliku, kurā ir nodalāmi šādi aspekti: pastiprināta, dubulta auglība un ar to saistītie dvīņi (taču ne dvīņu kults, kā to izvirza V. Ivanovs). Latviešiem ir savi priekšstati par dvīņiem, bet dvīņu kults vēstures avotos nav konstatēts; arhaiskais, panindoeiropēiskais dzīvības un nāves cikliskums – “mirt un atdzimt” (šeit var minēt riekstu jumi, kas atrasts jaunas sievietes apbedījumā (Nr. 97) Salaspils Laukskolas arheoloģiskajā materiālā, ko datē ar 10.–13. gs.); radošais pāris “vīrišķais – sievišķais”, divdzimums [10, 57]. Minēto simboliku daļēji pārņem arī Jumis – dievība. Tomēr procesā, kurā notiek Jumja veidošanās par antropomorfu dievību, Jumja tēls iegūst jaunas, neantropomor-

fam jumim netipiskas iezīmes simbolikā un atribūtikā: jaunajos priekšstatos ieplūst nepāris kā dominējošā struktūra priekšstatu lielākajā daļā, kas saistās ar sakrālo sfēru un izpratni par labo un svētīgo divdzimumu [turpat]. Līdzās jumi raksturojošai dualitātei un binārajām (pāra) struktūrām, kas turpina pastāvēt agrārajā maģijā un simbolikā blakus senās izpratnes pārmantojumam, ka divi (pāris) – tas ir labi, Jumis iekļaujas arī tajā sakrālās simbolikas sfērā, kurā dominē nepāris.

Abi priekšstati par Jumi – personificēto un nepersonificēto – ne tikai ieņem dažādu vietu mīta struktūrā, bet arī hronoloģiski tie ir veidojušies atšķirīgā laikā, kas ļauj gan stadiāli, gan hronoloģiski nodalīt atbilstošus posmus jumja attīstībā reliģiskajos priekšstatos. Ar Jumja kā mītiska tēla – personificētas antropomorfas dievības – vēlo attīstību acīmredzot ir izskaidrojams fakts, ka Jumja vārdu mēs neatrodam senajās hronikās un vārdnīcās, pat 17. un 18. gs. vārdnīcās jumis tiek tulkots vienīgi kā “pāris”, “dubultauglis”, “dubultvārpa” [9, 14, 15].

Kas bija šie pagrieziena punkti, kas iezīmēja Jumja kā personificētas, antropomorfas mītiskas būtnes – dievības – veidošanās procesa posmus? 10.–13. gadsimtā Latvijas teritorijā noritošā virzība uz agro valstisko veidojumu tapšanu, kā arī sabiedriskā un ekonomiskā attīstība varēja būt tieši tas impulss, kas lika straujāk attīstīties arī ideoloģijai un reliģiskajiem priekšstatiem. Domājams, ka šajā brīdī, bet jo īpaši vēlāk, 13.–15. gadsimtā, proti, laikposmā, kad atdzimst pagāniskās tradīcijas [5, 87], formējās priekšstati par mītisko Jumi – personificētu, antropomorfu druvu auglības dievību.

Jumja attīstību acīmredzot aprāva reformācija un tās atstātais iespaids uz ideoloģiju un kristietības un pagānisma līdzāspastāvēšanu. Tas lika Jumim sastingt tādā veidolā, kādā tas bija paspējis noformēties 14.–15. gadsimtā.

Apkopojot arheoloģiskos datus, ir iespējams nodalīt šādus posmus auglības rituālu attīstībā, kuru rezultāts ir Jumja kā dievības ienākšana mītiskajos priekšstatos:

- mirt un atdzimt – arhaiskā dualitāte, priekšstati par cikliem dabā;
- 1. g.t. p.m.ē. – zemkopības attīstība, gauda simbolika, ģeneratīvais pāris “virišķais – sievišķais”;
- 1. g.t. pirmā puse – jumja kā pārinieka motīva ienākšana reliģiskajos priekšstatos;
- 1. g.t. vidus–2. puse – aizsākas Jumja personifikācija;

- 10.–15. gs. – Jumja kā dievības antropomorfizācija – līdz galam tā arī nepabeigts process (12.–14. gs. – Jumja kā auglības dievības noformēšanās).

Literatūra

1. Adamovičs, L. Diferenciācija un integrācija latviešu mītoloģijā. *Senatne un Māksla*. Nr. 4, 1936, 210.–218. lpp.
2. Adamovičs, L. Senlatviešu reliģija. Grām.: *Vēstures atziņas un tēlojumi*. Red. F. Balodis. Rīga : Izglītības ministrija, 1937, 45.–115. lpp.
3. Biezais, H. Baltic religion. In: *The Encyclopaedia of Religion*. Vol. 2, ed. by M. Eliade. London; New York, 1987, pp. 49–55.
4. Buža, Z. *Dzīvnieku piekariņu semantika lībiešu viduslaiku arheoloģiskajā materiālā* : diplomdarbs. Rīga : Latvijas Universitāte, 1995, 99 lp.
5. Graudonis, J. Ieskats Ikšķiles vēsturē. Grām.: *Daugavas raksti : no Aizkraukles līdz Rīgai* / Latvijas Kultūras fonds; redkol.: R. Umblīja u.c.; sast. V. Villeruša. Rīga : Zinātne, 1991, 187 lpp.
6. *Latvijas PSR arheoloģija*. Red. kol.: A. Bīrons u.c. Rīga : Zinātne, 1974, 373 lpp.
7. Neuland, L. *Jumis die Fruchtbarkeitsgottheit der alten Letten* Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1977, 186 S. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm studies in comparative religion, 15.
8. Neulande, L. Teorijas un fakti latviešu Jumja problemātikā. *Akadēmiskā dzīve*, 21. sēj. Minneapolis : Akadēmiskā dzīve, 1979, 17.–21. lpp.
9. Neulande, L. *Jumis senlatviešu reliģijā*. Rīga : Minerva, 2001, 208 lpp.
10. Rūsiņš, V. Pārdomas par jumja simboliku un mitoloģisko ģenēzi. *Latvijas Vēsture : Jaunie un jaunākie laiki*. Nr. 2, 2000, 54.–59. lpp.
11. Vasks, A., B. Vaska un R. Grāvere. *Latvijas aizvēsture : 8500. g. pr.Kr.–1200. g. pēc Kr.* Rīga : Zvaigzne ABC, 1997, 223 lpp.
12. Zariņa, A. Dažu Mārtiņsalas kapsētas kapu senlietu kompleksi ar stilizētu dzīvnieku piekariņiem. Grām.: *Arheoloģija un etnogrāfija*, 11. laid. Rīga : Zinātne, 1974, 242.–253. lpp.
13. Zemītis, G. Ornaments Latvijas dzelzs laikmeta senlietās un tā simboliķa. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa. Nr. 5/6, 1995, 21.–28. lpp.
14. Zemītis, G. un V. Rozenberga (sast. un teksta aut.). *Senču raksti*. Rīga : Latvijas Vēstures muzejs, 1991, 47 lpp.
15. Иванов, В.В. Отражение индоевропейской терминологии

близнечного культа в балтийских языках. В кн.: *Балто-славянский сборник*. Москва : Наука, 1972, с. 193–205.

16. Иванов, В.В. О мифопоэтических основах латышских дайн. В кн.: *Балто-славянские исследования*, 1984. Москва : Наука, 1986, с. 3–28.

17. *Нукишинский могильник*. Ред. Э. Шноре и Т. Зейдс. Рига : Изд-во Академии наук Латв. ССР, 1957, 149 с.

Valdis Rūsiņš

Archaeological Data on the Investigation of the Deity *Jumis* in Latvian Mythical Notions

Summary

The article deals with the possibility of the use of archaeological data in the investigation of the development of the deity *Jumis* in Latvian Pre-Christian religious notions from not personified *jumis* (two ears of grain, stalks of flax or two fruit that have grown together) to a personified, anthropomorphic mythical creature. Two dominant theories in the comparative Indo-European linguistics indicate a well-marked link of the word *jumis* with the Proto-Indo-European language. However, these theories are not able to give certain answers to the questions *when* and *how* the notions of *jumis* developed in the Latvian religious traditions. The analysis of the Latvian archaeological material is taken as a basis for the attempt to investigate the chronology of *Jumis*' development. The first millennium A.D. indicates the appearance of *jumis* motifs in archaeological material and ornaments. Archaeological material indicates that the process of the formation of *Jumis* as a deity took place in the 12th–14th cc, while the personification of *Jumis* began already in the middle and the second half of the first millennium A.D. The anthropomorphization of the image of *Jumis* as it appears in the Latvian folklore sources is incomplete and, apparently, was stopped by the Reformation in the 15th century.